

GALGÓCZI NOÉMI

Plautus „Tragikomédiája”

„Európai szellemi életünk történetében könnyű olyan fejezeteket találni, amelyek Róma irodalmának csodálatával vannak telve. Régi németalföldi Plautus van előttem. Hártyafedelű, zöld selyemszalagos, olvasásra csábítóan szép, tiszta nyomású: Gronovius szövegkiadása 1664-ből, az előző másfélszázad tudós munkájából leszűrt magyarázatokkal. (...) A megújhodott kereszténység is kapva-kapott a latin szellem e zamatos termékein, amelyek a XV. század elején bukkantak fel teljes számmal klastromkönyvtári rejtékükből. Mindennapi szellemi kenyér volt a római irodalom minden megmaradt morzsája.”¹ - hívta fel a figyelmet Kerényi Károly Plautus munkásságának hatására a későbbi keresztény kultúrában. Az ókori római irodalom ma is olvasható művei nemcsak irodalmi, de történelmi nézőpontból is érdekes tényekkel szolgálhatnak. Mivel a Kr. e. 3–2. századi Rómából nagyon kevés kortársanyag maradt fent, ezért Plautus, aki akkor és az akkori közönségnek írta darabjait, rendkívül becses forrás. Továbbá míg forrásaink túlnyomó többségéből csak az elit gondolkodásmódját, társadalomról és politikáról alkotott képét ismerhetjük meg, addig Plautus a köznépet akarta elsősorban megnevetetni. És ha jobban értjük, hogy min nevetett a Kr. e. 2. század közönsége, akkor megismeréséhez is közelebb juthatunk. Elemzésem tárgyául Plautus Amphitruo című munkáját választottam, mely többek között a következő izgalmas kérdéseket veti fel: Mi válhatott a komikum forrásává ebben a korban a római színpadon? Milyen értékeket, gondolatokat hordozhat egy Plautusi komédia? Mi teszi merésszé a darab egyes szereplőit vagy a mögöttük meghúzódó eszméket? Hogyan viszonyult ez a kor a városi élet minden területét átformáló görög kultúrához és a „rómaihoz”, amit evvel szembe állított? Mitől különleges maga az Amphitruo és miért emelkedik ki Plautus darabjai közül? Ha sikerül az Amphitruo segítségével jobban megérteni a római színjátszás világát, mely a szerző (valamint műve), a színész és a közönség triumvirátusából áll össze, a rómaiak történelmének megismeréséhez juthatunk közelebb.

„Ha kívánjátok, megteszem, hogy a tragédia/komédia legyen, bár egy verse se változik”. (Amph., 54–55) Titus Maccius Plautus², a Kr. e. 3–2. század egyik kiemelkedő római komédia írója valóban képes ilyen varázslatra, mint ahogy megtalálta az egyensúlyt és egyben az átjárást komédia és tragédia, valamint görög és római között. Az Amphitruót ugyanis a prologusban kiemelt komédia-tragédia ellentétpár mellett, görög-római is jellemzi. Ebben az időszakban a hellenizmus elterjedésével kiélesedett az a kettősség, ami a rómaiak viszonyulását jellemezte a görögökhöz. Egyrésztől csodálták szellemi nagyságukat, műalkotásaikat, másrésztől félték, hogy saját identitásukat veszélyeztetheti a túlzott görög hatás. Ebből a kettősségből fakadó feszültség nélkül talán meg sem érthetjük az Amphitruo hatását a római közönségre. A görög kultúra csodálatát mutatja, hogy Plautus műve alapanyagául egy feltehetően ismert görög mítoszt választ, de ezt rómaivá tesz azzal, hogy a szereplők álarca mögé római gondolatokat tesz. Maga a darab, mint Plautus összes műve, nem a fabula togata, hanem a fabula palliata műfajába tartozik, tehát a görög darabból „fordított” komédiáit a szereplők görög öltözékben, görög színteret ábrázoló díszletek előtt adták elő.³ Ahogy az Amphitruo történetének váza egy görög műalkotás, úgy

¹ KERÉNYI 2003, 61.

² A fenn maradt név bizonyára nem Plautus eredeti neve, hanem az utókor nevezte el így. A teljes jogú római polgárok rendelkezhetek 3 tagú névvel, ám Plautus esetén nem tudjuk rendelkezett-e római polgárjoggal. Nevének problematikájáról bővebben: ADAMIK 1993, 105.

³ SZILÁGYI 1977, 552.

a történet megjelenítéséhez szükséges kellékek, szereplők ruhái és a díszlet is görög jelleget mutatnak, azonban a látszat mögött a tartalom, a humoros kiszólások, a gondolkodás mód mind római. Plautus sikeres szerzőnek mondható, (hiszen fenn maradt műveit ma is olvashatjuk) a közönség szerette az alkotárait. Sikerességéből következik, hogy nagy igény volt a római közönség részéről a görög stílusú külsőségek használatára. Az ünnepek alkalmával bemutatásra került daraboknak más látványosságokkal, például kötél táncosokkal és ökölvívókkal kellett megküzdeniük a közönség figyelméért. A népszerűség egyik kulcsa lehetett a római nép számára a görög idegen és egyben új látványvilág használata. Plautus bár némely nevet rómaisított, de a darab helyszíne továbbra is Theba⁴, a király pedig Creon⁵. Mindemellett az a tény is különlegessé teszi az Amphitruót⁶, hogy a komédia műfaján belül a mítoszparódia képviselője. Míg Plautus számára fontos volt a görög külsőségek megőrzése, addig a görög tartalmat igyekezett nevetségessé tenni. A mítoszok, bár a rómaiak számára nem ugyanolyan értékekkel bírtak, mint például hajdan Euripidész athéni közönsége számára, de feltételezhető, hogy ismerték annyira az „eredeti” történetet, hogy Plautus kihasználhassa szerzőként és rendezőként a „bevettebb” változat és saját variálásának ellentétéből fakadó feszültséget. Darabjaihoz korábbi görög új komédiaírók műveit vette alapul, főleg Menandros alkotásaiból merített. Ezeket a műveket, történeteket igyekezett rómaisítani, változó mértékkel. A görög hatás ellensúlyozásának egyik fontos eszköze az általa kedvelt metaforák gyakori használata⁷, azaz Plautus a szereplőkhöz kapcsolt római gondolatok, fogalmak segítségével teszi igazán rómaivá a karaktereit. Ahhoz, hogy betekintést nyerjünk a Plautus által közvetített értékekbe, gondolkodásmódba, az összetett karaktereket szeretném szétbontani. Elsőként Mercurius alakját és a darab prólógusát vizsgálom meg.

Mercurius és a prólógus

A cselekmény váza két mítoszra épül a thébai mondakörből⁸. Egyik a „hosszú éjszaka”⁹, melyet Juppiter Alcumenával töltött, a másik pedig Hercules születése. Főbb szereplői: egy Plautusnál már rómaiként megjelenő házaspár: Alcumena és Amphitruo, akiknek családi nyugalma megzavarja Juppiter. A mítosz szerint ugyanis az istenek atyja beleszeret Alcumenába és míg Amphitruo csata miatt távol van, egy éjszakát tölt vele férje képében. Mindeközben az igazi Amphitruo előreküldi szolgáját Sosiát, hogy megüzenje kedvesének nemsokára hazaérkezik. Sosia azonban szembe találja magát Mercuriussal, akit Juppiter bízott meg, hogy tartsa távol a háztól a zavaró elemeket. Mercurius átváltozik Sosiává és igyekszik minél jobban összezavarni az igazi Amphitruo szolgáját. Ezek után számos félreértés adódik a két Amphitruo jelenléte miatt, végül Juppiter mindent megold és születik Alcumenának két gyermeke. Egyik a jól ismert, Rómában nagy népszerűségnek örvendő Hercules, a másik pedig Iphikles.

⁴ Helyszínválasztás problematikájáról: STEWART, ZEPH 2000, 296–298.

⁵ Plautus és a római színház kapcsán: DÉR 1978 Mítoszparódia és aktualitás. Sosia alakja az Amphitruóban. Antik Tanulmányok 25, 9–19.

⁶ A mű különlegességet bizonyítja, hogy Plautus darabjai közül a legtöbbet átdolgozott darab. Giradoux Amphitruo 38 című munkája, mint ahogy a címéből láthatjuk, a harmincnegyedik feldolgozása a plautusi történetnek. A feldolgozott darabokhoz v. ö. : DÉR 1989, 275–280, VON ALBRECHT 1997, 151–153.

⁷ FRAENKEL 2007, 23.

⁸ Az Amphitruót sokáig két görög forrásnak tudták be, bővebben: lásd STEWART, ZEPH 2000, 293–295.

⁹ A hosszú éjszaka időpontjával kapcsolatban lsd. : HANNAH, R. 1993, 65–74.

„A mitológia eredeti elbeszélői egyszerűen azzal indokolták a saját variációjukat, hogy az egész történetet a maguk módján *mesélték el*. Az elmesélés a mitológiában már indoklás. Az „Azt mesélték” fordulat (...) csupán arra szeretné irányítani a figyelmet, ami egyedül fontos: arra, amit elbeszéltek. Ez azonban, akár így, akár úgy formálták meg, alapjában véve mindig egy magamagát formáló, kibontakozó és összes változataiban félreismerhetetlen alapszöveg. Ennek az alapszövegnek a szavait nem lehet rekonstruálni (...) de a különbségek mögött mégis föl lehet ismerni valami közöset: egy történetet, amit sokféleképpen lehet elmondani, és mégis ugyanaz marad.”¹⁰ – írta Kerényi nagy Mitológiájának¹¹ előszavában. Az általa rögzített „alapszöveg” forrás megjelölése alapján, a Kr. e. 2. század elé helyezhető mítosz variációkat vettem alapul a Plautusi Amphitruo történet sajátosságainak megismeréséhez. Az említett mítosz variációk felhasználásával készült mítoszváltozatban nem találunk említést Mercuriusról. Nem tudjuk, hogy Plautus melyik mítosz változatra támaszkodott műve megírásakor és azt sem, hogy ha görög műből dolgozott, akkor abban milyen mértékben volt jelen (ha egyáltalán jelen volt) Mercurius. Mindenesetre Plautus nagy szerepet szán neki, hiszen hangsúlyt fektet arra, hogy Juppiter őt választotta segítőtársának számos fia közül. Továbbá a hosszú bevezető prologust¹² is Mercurius isteni kezébe adta, aki a darab egyik kulcsfigurájaként foglalja össze nekünk a történetet, ami így személyesebb hangvételűvé válik.

Plautus egyéb műveivel összevetve az Amphitruo prologusa kiemelkedik. Nemcsak a hosszát tekintve, de az elbeszélő személy kiválasztásában is. Ahhoz, hogy meglássuk a különbséget tekintsük végig ki lehet a prologus elbeszélője Plautus művei esetében. A Casinában találkozhatunk olyan bevezetővel, ahol nincs megnevezve a prologus előadója, így nem tudjuk, hogy esetleg a színésztársulat, agrex vezetője vagy egy színész mondhatta el. De találkozhatunk olyan darabbal is, amelyben egyáltalán nincs prologus, mint például A kísértetek című komédiában. A Háromezüstben¹³ a Fényűzés és Nyomor szimbolikus alakjai mondják el a prologust, akik a római gondolkodás szerint isteneknek tekinthetők, akárcsak a Fides vagy a Hajókötélben Arcturus, aki „Ha jön/az éjjel, az égen istenek közt csillogok,/nappal pedig a halandók közt járdalok.” (A hajókötél, 5-7). Az általam vizsgált Amphitruóban, Mercurius, az isten mondja el a bevezető részt. Az ókori Rómában a megszemélyesített fogalmak és a csillagok is istenségnek számítottak, de mégsem álltak ugyanazon a szinten az olyan többféle funkciót megtestesítő, kiforrt antropomorf isteni személyekkel, mint Mercuriussal. Tehát bátran állítható, hogy Plautus fennmaradt művei közül, az Amphitruo az egyetlen, melyben egy isten nyitja meg prologusával a darabot.

Miért fontos Plautusnak megszólaltatni egy istent a prologusban? Mert ezt a prologust csak egy isten mondhatja el. A komédia alapja általában a szereplők részleges tudása miatt kibontakozó konfliktusok sorozata, ezért ha a darab elején a szereplő mindent elmagyaráz, vagy nem töltheti be komikus funkcióját a darabban a többlet tudása miatt, vagy ellentétes módon a prologusbeli tudását „elfelejti” a későbbiekben és úgy vesz részt a cselekményben. Viszont, ha az utóbbi lehetőséget figyelembevéve a prologus mesélője halandóként előre látja a történéseket, majd hirtelen nem lesz ennek a tudásnak a birtokában, kicsit zavaró lehet a nézőknek. Lehetne még külső szemlélő is az elmesélő, de sokkal egyszerűbb istent alkalmazni, aki természetéből fakadóan többlet tudással rendelkezik és ez a többlet tudás adja majd a komikum forrását például Mercurius és Sosia találkozásánál.

¹⁰ KERÉNYI, 1977, 11.

¹¹ Kerényi által felhasznált források többek között: Isocrates Orator, Diodorus Siculus, Pindarus, Aelianus, Theocritus. A teljes listához: KERÉNYI 1977, 452.

¹² Plautus prologusainak áttekintése: VON ALBRECHT 1997, 135–137.

¹³ A Háromezüstöt érdemes a most vizsgált darabbal összevetni, mert ennek segítségével lehet azokat a különleges Amphitruóbéli sajátosságokat kiemelni, amelyeket beszeretnék mutatni. A Háromezüst sajátos vonásaihoz HEGYI 2003, 113–140.

Plautus más műveivel ellentétben lényegesnek tartotta a hosszabb prolóógus elkészítését. De vajon mi lehetett ennek a funkciója? A merészen hosszú és különleges kezdéssel nem garantálhatta a hallgatóság figyelmének fenntartását, ám lehetőséget biztosított a nézőknek a „szereplésre”, továbbá rögtön az elején bevonta őket szokatlan világába, a mitikus történetbe. Plautus tudta, hogy darabja sikere nem csak az író és a színészek, hanem a közönség is múlik¹⁴. Ezért a nézőknek nagy szerepet szán, nem csak passzív befogadóként kezeli őket. A prolóógus során Mercurius és rajta keresztül Juppiter, (továbbá az író is), a közönséghez beszél, felsorolja az összes színházhoz kapcsolódó lehetséges zavaró tényezőt, ami egy darab során történhet. „S most azt parancsolja, hogy kérjem, Juppiter, / hogy minden széksorhoz figyelők álljanak/ s a nézők között erre-arra járjanak.” (Amph., 64-66) Juppiter hírnöke kiosztja a szerepeket a nézőknek és Plautus a cselekményben rejlő játékot is jól kihasználja, miszerint Juppiter Amphitruót, Mercurius Sosiát alakítja, vagyis a színészek színészkednek a darabban.

Az isten a prolóógus elején nevének említése előtt, önmagát, mint a haszonszerzés és híradás istenét definiálja. „– mert tudjátok, hogy a többi istentől nekem tisztül jutott a híradás s a haszonhozás –, (Amph., 11-12) Az ezzel a két szerepkörrel megjelölt Mercurius az istenek közül talán a legalkalmasabb, hogy részt vegyen egy szerepcserében, melyben rabszolgát kell játszania, mivel feladata egy rabszolgáéval bizonyos fokig egybeesik. Mind a rabszolgák, mind Mercurius feladata a hírhozás. Mercurius, mint az istenek hírnöke hitelesen adhatja át Juppiter utasításait a közönség számára. Habár hasonlóan az újkomédiára jellemző bajkeverő rabszolgához, összezavarja a darab szereplőit, de a darab világán kívül helyezkedő nézőközönséget folyamatosan tájékoztatja a prolóóguson kívül is, hogy mi történik vagy fog történni. A haszonhozás funkciója, amit a hírhozás mellett Plautus kiemelt egyrészt szükséges a darabbeli sikeres vállalkozáshoz, másrészt jól illik a rabszolga (minden rabszolga per definitionem haszonhozó) szerepéhez, amit apja érdekében játszik. A darabban nagy hangsúlyt kapó rabszolgaszerep elsődleges eszköze a ruha, amelyhez jól illik az isten ismertetőjelei közé tartozó petasos (az úton lévők kalapja), de értelemszerűen ezt viseli a messziről megérkező (és otthon tükörképével találkozó) Sosia is. Az igazi rabszolga és a szerepbe bújó isten megkülönböztetéséhez is a prolóógusban kell kulcsot kapni a nézőnek: „No most, hogy szétismerni könnyen tudjátok, / kalapomon én e tollakat viselem” (Amph., 142-43)

A színház és a retorika kapcsolata a prolóógusban bontakozhat ki a legjobban. Általában a mindennapi élethez erősen köthető volt a retorika és a rómaiak ezen a téren is gyakorlatiasabbak voltak a görögöknél. Ha az Amphitruo valóban egy görög darabon alapul, mint Plautus más művei, ezt a prolóógus részt nagymértékben átdolgozhatta, mivel a római színházi életre tett utalásokkal van tele. A retorika kérdésével a prolóógus újabb izgalmas sajátosságaihoz érkeztünk el. Mercurius nem csak hírhozó, de szónok is egyszerre, prolóógusa egy retorikailag kidolgozott beszéd, amely áthallást teremt a Forum politikai tere és a színház között.¹⁵ A bevezető részben, a „principiumban”, bemutatja önmagát, hogy honnan jött és ki küldte. Majd *capitatio benevolentiae*¹⁶-ként a mindenható Juppiter üzenetét hangsúlyozottan kérésnek állítja be. „oly parancsot adott nekem, / hogy benneteket nyájas-szelíden kérjelek.” (Amph., 24-25) Fokozza ezt, hogy: „Könnyű s igazságos mit kérek, a dolog. / Az igazaktól igaz ügy kérnem igazat; / az igazaktól illetlenség igaztalant, s igaztalanoktól igazat kérni balgaság”. (Amph., 33-36) Mivel édesapjáról és saját magáról természetesen a legjobbat feltételezi, a kissé nyakatekert

¹⁴ SZILÁGYI 1977, 555.

¹⁵ CHRISTENSON kommentárjában a prolóógusról szóló rész bővebben kifejti a prolóógusban található egyes szavak, szókapcsolatok miért utalnak a retorikára. 135–165.

¹⁶ Bővebben: CHRISTENSON, 2000, 131.

megfogalmazással hízelkedik az „igaz” közönségnek. Mindemellett kevésbé nyájas hangon igyekszik figyelmeztetni a közönséget, emlékezzenek Juppiterre és arra, hogy mennyi jó tettet hajtott végre. Utalhat ezzel a már más szerzők, más darabjaiban felbukkant Juppiterre, aki a rómaiak főisteneként megsegíti a bajban a római polgárokat. Plautus számíthat közönségére, hiszen nagyon gyakran céloz saját vagy más szerzők darabjaira, amivel egy fajta intertextualitást hoz létre a művek között.

Ezt látszik megerősíteni a prologusban felbukkanó kijelentés is, melyben Mercurius felsorolja Plautus műveiben és a római színházban gyakran előforduló istenségeket. „Mert mért említsem, hogy mily sok tragédiát/ láttam, amelyben Neptunt, Győzelmet, Erényt,/ Marsot, Bellonát emlegetik”. (Amph., 41-43) A Tenger Plautus számos darabjában szerepel, mint isten vagy központi elemként van jelen, mint például A hajókötel című darabban, ahol viharos tengernek köszönhető a két hölgy megmenekülése. Továbbá a Háromezüst című darabban Charmides halát mond Neptunusnak: ”Teneked minden más isten előtt legtöbb hálával/ adózom,/ Neptun, hiszen azt mondják rólad, hogy vad vagy,/ kapzsi, kegyetlen,/gonosz és szörnyű, heves, örült: én láttam, hogy/ más az igazság.” (Hár. 824-826) Győzelemről Amphitruo csatája kapcsán beszélhetünk, bár ennél konkrétabb említése nincs a darabban. A Virtus, az Erény viszont sokszor ismétlődik és Plautus érdeklődési körébe is tartozhatott ez a fontos római érték, mivel megjelenik mind az Amphitruóban, mind a Háromezüst című darabban. Míg előbb a színházi művekre való utalásról beszéltünk, addig láthatjuk, hogy Plautus másik kedvelt eszköze a színdarab világából való kinyúlás, hasonlóan az ókomédiához, ott azonban többnyire politikai célzásokat ejtettek el. Az Amphitruóban azonban a nézőkre, magára a színjátszásra, a színészek nemére és státuszára találhatunk megjegyzéseket, amelyek sokszor a komikum forrásává válnak. Például Mercurius prologusában részletesebben kifejti, a korban feltehetően népszerű, előadást zavaró tényezőket és rendezőként utasítja a hallgatóságot, hogyan viselkedjenek. „A győzelmet erény, ne tapsonc érje el”(Amph., 78) és „csak igazságosak legyenek, kik döntenek”(Amph., 80) utal Plautus egyszerre a színház világára és a politikai életre is.

Ilyen kiszólást láthatunk a prologusban, amikor Mercurius tesz egy kisebb kitérést a darab műfajára, ami bizonyára idegen lehetett a hallgatóság számára. Erre utal, hogy a szerző előre reflektál arra, hogy milyen választ vár a közönségtől. „Mit ráncoljátok homlokotok? Tragédiát/ mondtam, azért? Mint isten, megváltoztatom/ Ha kívánjátok, megteszem, hogy a tragédia/ komédia legyen, bár egy verse se változik. (Amph., 52-55) Plautus komikus megjegyzése ez: a közönség igényeit kielégítve, rögtön megváltoztatja a darabot. Érdekes megfigyelése a komédiaírónak, hogy a tragédia főbb jellemzői a benne szereplő istenek és királyok¹⁷. Az Amphitruóban egyetlen egy király sem szerepel, csak egyszer merül fel Creon neve, ugyanakkor rögtön két isten is fő szerepet játszik. Mindemellett az egész darabban ez az egyetlen hely, ahol tragikomédiának nevezi az Amphitruót, a későbbi utalásaik során a szereplők, mind komédiaként definiálják¹⁸. Ennél a műfajra utaló résznél említhetné meg Plautus, hogy milyen forrásból dolgozott ám erre semmilyen utalást nem tesz.¹⁹ Habár a Hajókötel című darabjában említi Euripides Alcumenáját, nem tudhatjuk, hogy biztosan ez volt-e a kiindulási alapja a darabjának.

A prologusban feltárt alapkonfliktus a házasságtörést járja körbe, amit a római erények felemlegetésével merész lépés lehetett komikus kontextusba rakni.²⁰ Általában ilyen, a mindennapi élethez erősen kötődő

¹⁷ Plautus irodalmi reflexiójához: VON ALBRECHT, 1997, 146–147.

¹⁸ Michael von Albrecht és sokan mások Rhiton hilarocomédiáját kapcsolják hozzá, mint előképet.

¹⁹ A lehetséges mintaképről: Dupont, F. Signification Théâtrale du double dans l' Amphitruon de Plaute, REL 54, 1976, 129–141. A darab időpontjáról: Steidle, W. Plautus' Amphitruo und sein griechisches Original, RhM 122, 1979, 34–48. ; P. Harvey, Historical Allusions and the Date of the Amphitruo, Athenaeum 59, 1981, 480–489. ; Tränkle, H. Amphitruo und kein Ende, MH 40, 1983, 217-238. ; Staerk, E. Die Geschichte des Amphitruostoffes vor Plautus, RhM 125, 1982, 275–303.

²⁰ ROMANO 1974, 875.

elveket, szabályokat, eszméket kérdőjeleznek meg az ünnepeken előadott római színdarabok. Plautus két eszközzel igyekszik tompítani az alaptéma élet. Először is Alcumena figuráját nem teszi komikussá²¹ és az istenek az egész darabban hangsúlyozzák, hogy jogosan tesznek mindent. Ezek az istenek első látásra a rómaiak által a görögökre jellemző élvezeteket keresik. Másodszor a házasságtörés témáját Plautus már a prologusban kezdi előkészíteni azzal, hogy igyekszik megnyerni a közönség szimpátiáját. Nemcsak azért, hogy a darab előadása rendben megtörténjen, hanem azért is, hogy a közönséget az istenek oldalára állítsa. A két isten közül Juppiter végül rendbe rakja a dolgokat, ám Mercurius csak a bajkeverés erejéig marad a színpadon, az események visszaállításában nem vesz részt. Juppiter állandó hangsúlyt helyez arra, hogy Alcumena kárpótlást fog kapni mindenért. A mindent elsimító főisten mellett Amphitruo, akit helyzete alapján sajnálni kéne, nem jó fényben tűnik fel a darabban. Akárhányszor megjelenik a színen, vagy kételkedik felesége szavaiban, vagy igen indulatosan vitázik vele. Így a házasságtörés, ha nem is jogosnak tűnik, de inkább az istennel szimpatizálunk és Amphitruóba a megkeseredett és felszarvazottságában nevetséges férjet látjuk.

A darabban fontos szerepet töltenek be a római gondolkodás értékfogalmai, a fentebb már említett virtus mellett különösen a pietas és a fides hangsúlyozódik. Mindkét elsősorban az ál-Sosiához köthető fogalom a római gondolkodás és vallás alapkövei, melyek elkötelezettséget jelentenek nemcsak a szülők és az istenek, de a közösség, az állam iránt is, valamint meghatározzák az úr-szolga viszonyt is. A pietas egyik fő komponense a szülők iránt érzett gyermeki szeretet. Itt is megjelenik, mégpedig Mercurius alakjában. Mercurius Sosiával való párbeszéde során is így szól: „Rajta, Éj! mint kezdted, úgy tégy; apám kedvét/tedd tovább. /A legjobbnak legjobban téssz legjobb jót –/ s nem hasztalan”. (Amph., 277–78) A harmadik felvonás negyedik jelenetében apja hívó szavára sietve érkezik. „Vajon énnekem, ki isten vagyok, fenyegetni/ kevésbé szabad/ a népet, ha nem tér ki, mint egy szolgának/a színpadon? / Az megjött ha jót jelent, vagy egy dühös vént,/ hogy közeled:/ én Juppitert szolgálom, és az ő szavára jöttem.” (Amph., 986–989) Ismét utal saját darabjaiban is előforduló, jellegzetes fordulatokra, melyet a nézők is ismerhettek. Például láthatunk Plautus más műveiben hírvívő rabszolgát: A kísértetek című darabjában amikor, hírvívő hozza a fiatal Philolachesnek édesapja érkezését, vagy amikor A hajókötel című darabban beszámol Trachalio a hajótörésről gazdájának. Solga hírhozó funkciója itt párhuzamba állítható az isteni hírhozóval. Az isteni hírnök odaadón igyekszik szolgálni apját: „Apám hív, én őt követem, az ő parancsát megteszem/ Mint apja szavára a jó fiú, úgy hajlok az ő/szavára én. / Szerelmét szolgálom, segítem, intem rá, örülök/ neki”²². (Amph., 991–993) Apja megsegítése azonban itt nem magasztos célt szolgál, hanem egy nő szerelmének megszerzését. Ezt a szakrális fogalmat, gyenge, múló földi örömökre használja fel Juppiter. Tehát Plautus Juppiter alakjában ütközteti a görög mitológia szerelmet hajszólo istenét és a közösség rendjét fenntartó római kötelesség tudatot. A felsőbb hatalomnak való engedelmesség, a pietas és a fides pozitív értékeire kérdeznak rá (a negatív céllal szembeállítva) a színpadon, és ezzel ki is lép Plautus és közönsége a színházból a társadalom és politika terébe. Természetesen a színházban Mercurius mentegeti Juppitert: „Szeret? Bölcsen és jól teszi, ha lelke vágya/ szerint halad. / Minden ember csak ezt tegye, ha senkinek nem/ árt vele.” (Amph., 95–96) Persze kiemeli, hogy „Ami az apámnak gyönyör, az nekem még/ nagyobb gyönyör.” (Amph., 994) Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a kényszeresség nem sajátja a pietasnak. Mercurius panaszkodása édesapjára nem illik a pietas fogalmához. Nem azért segített szülőjén Aeneas, akit ennek a római értéknek a szimbólumaként is említhetünk, mert édesapja vagy gyermeke kötelezte rá. Ezt az értéket nem az istenek adják és nem is egy külső tényező, mint például a szerencse, hanem az emberek belsejéből fakad.

²¹ VON ALBRECHT, 1997, 137.

²² CHRISTENSON szerint egy a jó solga toposzának megjelenítése.

A retorikus prologusban képszerű példát hoz a színjátszás sérthetlenségéhez. „éppúgy kívánja megbüntetni Juppiter,/ mintha valaki rútul vadászik hivatalt. / Azt mondja, erénnyel győztök ti mindig is, nem vesztegetéssel és csalással; a színész/ törvénye mért legyen más, mint a nagy emberé?” (Amph., 73–77) A római gondolkodást jól jellemzi, hogy a hasonlathoz vett, közéleti példa az államhoz kapcsolódó hivatalokról szól. A virtus, amelyet itt megemlít máshol is megjelenik a darabban. Az egyik legfontosabb római erény, melyben a vir, 'férfi' szó szerepel, ám ezt rabszolgák esetében nem szokták használni. Mivel a színészek többsége rabszolga volt, érdekes, hogy itt felhívja a figyelmet, hogy a virtusa színészekre is vonatkozik. Holott ha a színészek valóban rabszolgák, nem lehetne virtusuk, legfeljebb az előadás erejéig, színpadi eszközként, látszatként rendelkezhetnek vele. A retorikai felépítésre jellemző, hogy a pozitív oldal mellett mindig meg kell említeni a negatívumokat is azért, hogy a tökéletesség és igaztalanság vádja ne érje a szerzőt. Ennek megfelelően taglalja édesapja hibáját: „a széptevésben mennyire könnyed, féktelen/ s hogy mily nagyon vágy arra, ki megtetszik neki”. (Amph., 105–106) Később is gúnyos utalásokat tesz Juppiternek, még az Alcumena előtti színészkedés közben sem hagyhatja ki, hogy közbe ne szóljon.

Mercurius tehát a prologus során hírt ad Juppiter érkezéséről, mindent előkészít a darab számára. A darab további részeiben is előre jelzi az eseményeket például mikor Sosiát, saját képében sikerül elüldöznie. Mercurius átvált isteni szerepébe, hogy újabb eligazítást, beszámolót tartson a nézőknek a dolgok jelenlegi állásáról. Elmondja mi fog történni Amphitruóval és Alcumenával. Biztosítja a néző közönséget, hogy Alcumenet nem éri majd semmi gyalázat: „nem való / az istenhez, hogy saját vétkét, örömét/ egy halandó nő szégyenére kövesse el.” (Amph., 494–495) Megnyugtatja a közönséget az amúgy elég súlyos vétek, a házasságtörés itt, valójában nem fog bekövetkezni. Egy isteni titkos nász nem bűn, hanem kiváltság. A prologus tehát segít megismerni a darab történéseit és egyik főbb szereplőjét, bevonva a nézőközönséget a játékba, valamint meggyőzte a hallgatókat, hogy Juppiter oldalára álljanak.

Eddig isteni hírnöki pozícióját láttuk Mercuriusnak. „Apám kedvét kell, hogy tegyem; követnem kell/szeszélyeit”(Amph., 1003) -mondja a későbbiekben. Míg az ókomédia általában a közösségről szól, addig az újkomédia sajátja, hogy az egyénre fókuszál és témája a magánéletből indul ki. Mercurius további önsajnálata saját sorsával kapcsolatban: „Panaszt szolgaságért biz inkább tehetnék/ én, ki szabad voltam ma még,/ s apám kényszerített ilyen szolgasorsba” (Amph., 176–178) A szolgasors jelentheti alárendeltségét édesapjához képest az isteni hierarchiában, vagy magára a rabszolga státuszára gondol, amit átmenetileg viselnie kell, hogy tökéletesen lemásolja Sosiát²³. Mercurius jelenlegi feszült megszólalása, ha halandó szerepét nézzük, az alárendeltségéről beszélhet, de lehetséges, hogy Plautus itt az újkomédia kedvelt témájából merít, az apa-fia konfliktusból. Mercurius ez esetben lehet az édesapja ellen lázadó ifjú. Ugyanakkor látnunk kell, hogy Plautustól az ókomédia szelleme sem idegen; a politikai áthallások (választások tisztasága), a hivatalos értékekre való rákérdezés mellett a rabszolgaság-szabadság kérdése is „közügy” egy olyan közönség előtt, ahol rengetegen lehettek első-, második-, harmadikgenerációs felszabadítottak.

Az igazi Sosia és gazdája becsapásához Juppiter fiának szükséges átváltoznia, akárcsak apjának. „Képét hordom; kijátszani könnyű lesz az/ emberem. / De ha már magamra vettem alakját és termetét,/ illik, hogy szokása, tette éppenugy enyém legyen/ Kell tehát, hogy gonosz legyek”. (Amph., 265-68) A külsőségek mellett Sosia meggyőzésében szerepet játszik, hogy nem a saját mindentudásából merítve vitázik vele. Nem zúdít a rabszolgára olyan információkat, amikkel lehengerelhetné, hanem megvárja míg Sosia kérdez rá ezekre a dolgokra. „ Sosia: No, de mondd csak: Amphitruo Teleboában/mit

²³ Sosia és Mercurius találkozása gyakori téma a szakirodalomban. Például DÉR 1989, 270.

kapott? Mercurius: Azt az arany kelyhet, melyből Pterela király/iddogált. Sosia: Megmondta. /No és hol van most az a kehely? Mercurius: Amphitruo/ pecsétjével zárt ládában. Sosia: És a pecséten, mondd,/ mi van?” (Amph., 419–22) Ezzel ellentétbe Mercurius durvább eszközökhöz folyamodik később, mikor Amphitruót kell elüldöznie. Ezek olyan vaskos cselekedetek, amelyeket Plautus az atellanából, a dél-itáliai komédiából²⁴ merített, a hamu szórástól, a szennyvízzel való leöntésen át egészen addig, hogy verés helyett már halállal fenyegeti Amphitruót. „Áldozni fogok (...) úgy, hogy leváglak tégedet.” (Amph., 1034)

A harmadik jelenetben újabb arcát figyelhetjük meg Mercuriusnak. Mint parasita Juppiter körül ténfereg, mialatt az kedvesétől búcsúzkodik. Először csak utal arra a kényes szituációra, amiben Juppiter van. „Jaj, ha tudná nőd amott fönn, hogy mivel/ foglalkozol,/ inkább vágynál Amphitruo maradni, semmint/ Juppiter”. (Amph., 510–511) Majd látszólag behízeglő módon igyekszik dicsérni Juppitert Alcumenának. „Előlépek, megszólítom, és apámnak bókolok.” (Amph., 515) Ironikus, két értelmű megjegyzést tesz: „Nem ismerek halandót, ki asszonyáért oly komoly/ érzellemmel érzelegne, mint ahogy érted ő bomol.” (516–517) Alcumenának ez valóban bók, hisz számára azt jelenti, hogy férje mindennél jobban szereti. Ugyanakkor Juppitert, akinek valóban címezték ezt a megjegyzést, kiejti a szerepéből, eszébe juttatja isteni voltát. Mercurius megjegyzése dicséret az Alcumena iránt érzett szerelemmel kapcsolatban, másrésztől ironikus, vicces utalás, melyet csak a többlet tudással rendelkező nézőközönség és Juppiter ért. Érthetően az utóbbit nagyon felbosszantja, hogy saját kényes helyzetére emlékeztetik. Mercurius folytatja: „Hasztalan volt ez az első hízelgés, nincs siker.” (Amph., 521) Hízelgésének célja Juppiter megnyerése? Inkább a komikus helyzet kiemelését szolgálja. Ebben a jelenetben Juppiter fia még egyszer tesz hasonlóan kétértelmű közbeszólást. Alcumena dicséri a szép kelyhet, amit, kapott és azt is akitől kapta. Mercurius ezt válaszolja: „Mondjuk inkább úgy, hogy méltó ahhoz, aki/ elnyeri.” (Amph., 538) Ez a szabados hangnem egy komédiabeli rabszolga sajátja. Kérdés, hogy Mercurius saját apjával élcelődik vagy megjátszva magát Sosiaként igyekszik viselkedni. Ám első utalása Junóra és a csaló férj helyzetére azt mutatja, hogy Mercurius kihasználja a lehetőséget és ha már akarata ellenére színészkednie kell, ennek a színészkedésnek az álcája alatt, gúnyosan inti saját édesapját.

Mercurius komplex karaktere egyszerre Juppiter fia, isten és egyúttal halandó szolgát személyesít meg. Sok egymásnak ellentmondó szerep ütközik benne, melyek az újkomédia tipikus konfliktus forrásai: apa-fia, úr-szolga ellentétek. Ezért nehéz eldönteni néhol, hogy milyen szemszögből látja vagy akarja láttatni a dolgokat. Könyörtelenül mondja később, hogy tetteiért „Aztán bűnhődik majd ezért saját szolgája, Sosia. / Mert azt hiszi majd, ő tette azt, amit én: de hát/ mit bánom ezt?” (Amph., 1002–1003) Korábban csak Juppiter szavait átadva hangsúlyozta, hogy akkor tegyen isten a kedvére, ha ezzel másnak nem okoz kárt. „Nem való/ az istenhez, hogy saját vétkét, örömet/ egy halandó nő szégyenére kövesse el.” (Amph., 93–95) Ez a felelősség vállalás nem jellemző rá, Mercuriushoz inkább a csalás, kijátszás kapcsolódik, annak ellenére, hogy jelenleg ő okozta a kisebb bajt, ő csak segített édesapjának egy nagyobb bűnt elkövetni. Ellenben a nagy bajt okozó Juppiter viszont visszatér békét teremteni.

Ne feledkezzünk meg Mercurius kapcsán megemlíteni a valódi színészek szerepét is. Ugyanis Plautus kedvelt eszköze volt a darab folyamán utalásokat tenni nem csak a nézőkre, de magukra a szerepeket eljátszó színészekre is. Például: „Legyen, vagy nem kell? Jaj, de bárgyu is vagyok,/ mintha én, isten, nem tudnám, hogy nektek mi kell.” (Amph., 56–57) és emberi származására is:

²⁴ Az itáliai színjátszásról és előzményeiről bővebben: SZILÁGYI 1977, 556–559.

„mert emberi anyja volt és ember az apja is,/ nem kell csodálnotok, hogy ő is félni tud. / No és hát rám, ki Juppiternek fia vagyok,/apámtól éppígy rámragadt a félelelem.” (Amph. 28–31) Abszurdum lenne Juppitert, az istenek atyját emberektől származtatni, tehát ezt a részletet csak a Juppitert játszó színészre érthetjük²⁵.

Juppiter kettősége

Plautus *Amphitruo* című darabjában istenek nem csak megjelennek, de szerepelnek is. Nem az általában megszokott, komédia darabok végén megjelenő, rendet teremtő alakokról van szó. Juppiter és Mercurius itt a darab főszereplői közt kapnak helyet. Ez a fabula palliatában²⁶ biztosan szokatlan lehetett Plautus korában, hiszen maga a szerző hívja fel figyelmet arra az érdekes tényre, hogy isten komédiázik a színpadon. Hozzáfűzi még, hogy tragédiákban megszokott Juppiter szereplése és korábban már, mikor szükség volt rá előbukkant. Ám az az újdonság erejével hathatott, hogy maga Juppiter játszik ebben a darabban, sőt ő a konfliktus létrehozója és megoldója is. „*Amphitruo* képét felöltve Juppiter,/ míg az *Teleboával* visel háborút,/ kölcsönbe vette *Alcumenát*, asszonyát.” (Amph., 7. o., 1–2) *Alcumenával* való találkozása húzott falat *Amphitruo* és *Alcumena* közé és vitte szinte örületbe *Amphitruót*. Maga Juppiter is számos alkalommal hangsúlyozza, az *Alcumenával* esett „hosszú éjszakát”. Mint isten, végig tudatában volt saját tettével és annak következményeivel, azaz, tudta, hogy *Amphitruo* sokat fog szenvedni, de számára ez nem érdekes, sőt úgy látszik minél több ideig ki akarta használni a helyzetet. Valószínűleg második látogatása *Alcumenánál* nem lett betervezve, hanem saját örömeire megy vissza és indoklása amivel eltakarj a rossz szándékát nem más mint, hogy a nézők kedvéért érkezett befejezni a darabot. „Most egyenesen kedvetekért érkezem,/ hogy ne maradjon csonkán e komédia.” (Amph., 867–868)

Juppiter *dignitas*-át hol elveszíti, hol ismét visszaszerzi. Ez függ attól épp emberi vagy isteni vonása kerül a felszínre. Míg *Alcumenától* búcsúzik egy szerelmes ifjú férj szavait használja, többször is megkérdezi távozása előtt *Alcumenát*, hogy óhajt-e valamit. Amint eltávozik és kikerül a házból ismét isteni oldala kerül előtérbe és parancsol az *Éjnek*. „Most pedig, *Éj*, ki megvártál, elmehetsz, s a Nap/ jöhet,/ fényes szép fehér világát élvezzék az emberek. / És *Éj*, amennyivel hosszabb voltál, mint/ szokásod, annyival/megrövidítem majd a napot.” (Amph., 548–549) A harmadik felvonás harmadik jelenetében így szól: „De most te állj elő, te égi *Sosia*. (...) legyen gondod reá,/ és értsd meg azt, amit kívánok, és nekem,/míg enmagamnak áldozom, buzgón segíts.” (Amph., 976,981–83) Juppiter mindenhatósága tudatában önközpontú, lenéző, ráadásul önmagát legjobbnak nevezi és kiemeli, hogy saját magának áldoz.

Plautus Juppiterét érdemes összevetni a korábbi *Hercules* mítosz variánsok főistenével²⁷. Míg azokban Juppiter nem önös örömeért, céljáért teszi magáévá *Alcumenát*, hanem pusztá kötelességből, hogy létrehozza *Herculest*, addig Plautusnál erről szó sincsen. Juppiter itt, ahogy bevezetőjében *Mercurius* taglalja, égő szerelmi vágyát teljesíti. Kerényi *Mitológiájában* az éjszaka elnyújtása, a „hosszú éjszaka” azért kell, mert sok idő szükséges az isteni hős létrehozatalához. Plautusnál pusztán Juppiter kielégítését szolgálja, ami ráadásul nem is sikerül, hiszen később visszatér *Alcumenához* még egyszer. Ez a második

²⁵ CHRISTENSON szerint ez a színész rabszolga státuszára való megjegyzés. A rabszolgák fenyítése gyakran volt verés, tehát maga a Jupiter alakító színész félt a veréstől, mint mindenki más, ha bajt okozott. (2000, 141.)

²⁶ Más színpadi műfajokban természetesen bevettebb volt az istenek szerepeltetése. Többek között erre (a műfajok közötti különbségre) utalhat a tragédiából vígjáték fordulat.

²⁷ Ebben az esetben is KERÉNYI összefoglalására és az általa használt forrásokra támaszkodtam. (lsd. :KERÉNYI 1977, 452.)

látogatás már nem is szerepel Kerényinél. Vagyis a Plautus által megformált Juppiter alak saját élvezetért, szerelméért cselekszik, nem pusztán kötelességből. Alcumenával töltött ideje nem egy nemes cél, egy isteni terv része, amely a közösség számára sok jót fog hozni, hanem egyszerű emberi vonás, egy igény kielégítése. Éppen ezért a római ideálnak jobban megfelel egy a közösségért mindent megtevő isten képe. Az ellentét és végső soron a komikum kedvéért Plautus a legfrivolabb mítoszvariánst használja, esetleg maga csavar egyet – a görög mitológia szellemében – a történeten. Mindez a rómaiaknak a görög kultúrához való korabeli már a bevezetőben is említett ambivalens viszonyát segíthet jobban megérteni. A görög szokásokat és gondolkodást beleértve a görögök mitológiáját is egyszerre csodálták a rómaiak és viszolyogtak tőle. Hadakoztak ennek a kultúrának – amely mellett ebben a korban még a sajátjuk csak „provinciálisnak” látszhatott – a befolyása ellen, de térhódítását megakadályozni már nem tudták. A humor ambivalenciája – a görög Zeuszon nevetünk, vagy a saját értékeinken a görög történet görbe tükrében, vagy azon, hogy szét sem lehet már választani, hogy mi a görög és római? – segíthetett „kezelni” Plautus, Cato és Scipio korában a problémát, illetve segíthet nekünk a 21. században megérteni azt.²⁸

Juppitert vajon az utókor felmenti a tudatos házasságtörés vádjá kapcsán? Plautus darabjait az utókor tudósai tartották életben számunkra, mivel eredeti, Plautus keze által megírt példányok nem maradtak fent, az ő másolataikra támaszkodunk. Minél népszerűbb volt egy mű, annál nagyobb esélye volt, hogy valamelyik tudós megörökíti, szerencsésebb esetben egyes népszerű drámaírók műveit összegyűjti, rendszerezi. Ennek a rendszerezésnek a során rövid, verses formájú tartalmi összefoglalást készítettek, amelyből kiolvashatjuk többek között azt, hogy az illető mit tartott kiemelésre méltónak a darabban. „A darabok elé írt bevezetések nem győzik eléggé hangsúlyozni, hogy a cselekmény könnyed és szellemes, vidám és kedves – de gonosz és illetlen. „Isten szörnyű haragja azzal sujtotta ezt az elvetemültséget – mondja a bevezetések szerzője, Camerarius, a buzgó humanista és reformátor –, hogy hagyta őket a legnagyobb bűnökben gyönyörködni.”²⁹ Camerarius bevezetője Juppitert nem tekinti bűnösnek tetteiért. Úgy fogalmaz: Ámor elkapta Jupitert. Azaz a főisten tetteiért nem saját maga felelős, hanem egy külső személy irányította. Ámor és a görög vagy római kultúra kapcsolata további kérdéseket vethet fel. A ránk maradt ókori irodalmakban egyesek szerint Ámor Venus fia, aki még Juppiter előtt született Uránusz egy darabjából. Mások szerint Ámor, vagyis annak görög mitológiai párja Eros, magának Chaosnak a gyermeke, tehát még Venus előtt született. Ezek szerint hiába ábrázolják kislívként, nagyobb hatalmú és idősebb az isteneknél? Érdekes kérdésként felmerülhet, Plautus vajon felmentette-e Juppitert vagy sem, de az mindenképp jellemző, hogy míg a humanista tudósok határozott választ adnak erre a kérdésre, Plautus inkább a nézőre bízta a döntést.

A befejezés megilleti a tragédiákat is lezáró Juppitert, akinek megjelenése az eseményeket illetően felesleges. Amphitruo és a néző számára mindenre fény derült Bromnia³⁰ szavaiból. Ám Plautus mégis ragaszkodik, hogy az ő alakjával zárja a darabot. Azért jelenik meg, hogy elbocsássa a jelfejtőket, mert ő „jobb mint ők, mivelhogy Juppiter”. A jelfejtő, Teresias, a Kerényi által rekonstruált mítosz alapszövegben kulcsszereplő, ugyanis őt hívja segítségül Amphitruo, amikor megtudja, hogy felesége megcsalta. Teresias az a „tragikus isten”, aki a történet végén mindent megmagyaráz és helyre tesz, továbbá megmondja, hogy mit csináljon Amphitruo. Juppiter mindemellett csak jobb színben tűnik fel azzal, hogy személyesen megjelenik a darab végén habár a már említett szolgáló, Bromnia Amphitruo számára már mindent elmondott. Juppiter nem kerül ki Amphitruo társaságát, sőt kitüntetésnek érezteti Alcumena férjével a lezajlott incidenst. Plautus még a darab utolsó, záró mondatát is két értelművé teszi: „S most, ti nézők, Juppiternek kedvéért,/ tapsoljatok.”

²⁸ A kérdéshez lsd. SZILÁGYI 1997, 552–556., HEGYI 2011, 430–431.

²⁹ KERÉNYI 2003, 61.

³⁰ CHRISTENSON 2000, 315.

(Amph., 1146) Ha a Jupitert játszó színész visszatért a színpadra és már levette maszkját nemcsak a mindenható isten kedvéért tapsoltak, hanem a rabszolga színész kedvéért is.

Alcumena, a római matrona

Alcumena figurája megtestesíti a tökéletes római nőt. Beilleszthető a római történelemírásból ismert önfeláldozó női alakok közé. Livius leírásából kirajzolódik előttünk mi jellemezte a tökéletes római nőt.

„Lucretiát, nem úgy, mint a király menyecéit, fényűző lakomán, baráti társaságban, vidám időtöltésben, hanem háza előcsarnokában szolgálóleányai körében találták, késő este, lámpavilágnál, gyapjút fonva. A feleségek versenyében Lucretiáé maradt a dicsőség. Nyájasan fogadta érkező férjét (...) mind szépsége, mind naponál fényesebb erényessége” (Livius, 57 cap)

A jól ismert történetben Lucretián erőszakot követ el Tarquinius Sextius, az utolsó római király fia, akit megbabonázott Lucretia szépsége. Az erényes asszony öngyilkosságával példát akar statuálni, hiszen: „ha fölmentem is magamat a büntőtől, a büntetéstől nem akarok szabadulni; Lucretia nem szolgáltatathat példát egyetlen bűnös asszonynak sem arra, hogy életben maradhat.” (Liv. 58 cap). Akárcsak Lucretia, Alcumena jó feleségként hűséges és mással soha nem osztaná meg ágyát, csak Amphitruóval. Alcumena Lucretiaként megformált alakja is erőszak áldozata, mint elődje. Ez éles ellentétben áll a „görögös” történettel és a vígjáték befejezéssel, így rendkívül provokatív is. Legalább annyira, mint a Jupiter és a gyűlölt zsarnok közötti párhuzam. Plautus világa merész és provokatív. A színpad világában összekeveredhet a görög és római, tisztelt és megvetett, magán és közéleti szféra³¹.

Plautus más nőalakjaival ellentétben Alcumena legalább megjelenik a színen, míg például a Háromezüst című darabban egyetlen egy nőt sem látunk annak ellenére, hogy a darab mozgó rugója a hölgy és Lysiteles házassága. Ráadásul nem tudjuk meg a leány nevét sem, mindig csak Lesbonicus húgára vagy Charmides lányaként utalnak rá. A Háromezüst nagy részében házassággal kapcsolatos szavakkal említik meg. „húgod szeretném feleségül venni” (Hár. 444), „hozomány nélkül kérem fiamnak húgodat” (Hár. 499), „hozományul adom húgomnak” (Hár. 509), „most megkérem fiam számára húgodat”. (Hár. 571) Személyiségéről, jellemző vonásairól semmit nem tudunk meg. A darabban rajta kívül említett női szereplők csak a prológusban helyet foglaló szimbolikus női alakok, istennők: Fényűzés és lánya, Nyomor, aki egyetlen mondatot mond az egész műben, majd szintén eltűnik a színről. Fényűzés csak a történet ismertetésének erejéig jelenik meg. Ők is „kisebb” istenségek az Amphitruóban szereplő istenekhez képest. Mindemelllett a Háromezüstben a nők fizikai hiányuk ellenére az idősebb férfiak állandó céltáblái. „Hát feleséged hogy van? Megarodines: Jobban mint szeretném” (Hár. 50–51) Callicles így felel a feleség csere ötletére: „Tartsd meg a magadét: legjobb a már ismert/ csapás,/ zavarba jönnék, hogyha új szakadna rám.” (Hár. 63) Még a darab végén is arra utal Charmides, hogy fia bár vétkezett, a házasság számára önmagában elég büntetés. „Bár nehezteltem reád,/ egy embernek egy nagy csapás éppen elég.” (Hár. 1183–84) Ez a fajta házárts feleség karakter Plautus Amphitruójába Junó lehetne. A mítosz szerint Héra nemcsak, hogy tudomást szerez Zeusz és Alcumena titkos éjszakaijáról, de Alcumena születését is gátolja, sőt ő küldi a kígyókat a gyermek Héraklész elpusztítására.

³¹ E karneváli világ létrehozásának egyik fontos eszköze a világirodalomból jól ismert toposz, a szerepcsere, mint komikum forrás. A szerepcsere motívum számos antik (Aristophanes: Békák, Plautus: A hetvenkedő katona), középkori (Shakespeare: Szent Iván éji álom) és újkori (Mark Twain: Koldus és királyfi) irodalmi alkotás középpontjában áll.

Mercurius utal egyszer rá, hogy ha Junó megtudja, Juppiter mit művel, nagyon nagy baj lesz. Plautus koncepciójában a színpadról hiányzik, mint szereplő, humor forrásként azonban így is kihasználja, mivel nemcsak Mercurius említi meg Junót, hanem Alcumena komikusan esküt tesz arra az istennőre, akinek férje éppen vele csalja meg őt. „A legmagasabb királyra esküszöm s Junóra is,/ az anyára, akit félnem illik s tisztelnem nagyon,/ hogy halandó a testével nem illette testemet/kivüled, s vétekbe nem vitt.” (Amph. 831–834) Ezen a két utaláson kívül máshol nem találkozunk vele a darabban. Bromnia sem említi meg, amikor a kígyók megjelenéséről mesél.

Plautus Alcumenájának érdekessége nagyban eltérő viszonyulása Amphitruóhoz és az ál-Amphitruóhoz, miközben fogalma sincs róla, hogy két különböző személlyel van dolga. Először Alcumenát, a szerelmes fiatalasszonyt látjuk, aki fájón búcsúzik kedvesétől, (valójában Juppitertől, aki Amphitruónak van álcázva). Annyira jószívű, hogy kéri Amphitruót, ne bántsa szolgáját, Sosiát a nagyszájúságáért. „Jaj, ne tedd!” (Amph., 520) és „Ne haragudj Sosiára, Amphitruo, a kedvemért”. (Amph., 540) Az illetlen szolga, Sosia, (azaz Mercurius) pedig hízeleg Alcumenának. „Nem ismerek halandót, ki asszonyáért olykomoly/érzelemmel érzelgne, mint ahogy érted ő bomol.” (Amph. 516–517) Megfigyelhetjük, hogy ez a harmadik jelenet a teljes ellentéte az igazi Amphitruóval való találkozásnak. Míg elsőként a szerelmesek vonakodó elválását látjuk³² és az égi Amphitruót, mint szeretőt, addig a második felvonás második jelenetében az igazi Amphitruo, aki mint férj hazaérkezik, várja a neki kijáró tiszteletet, elismerést és miután nem kapja meg, méregbe gurulva veszekszik. A valódi Sosia pedig nem próbál meg hízelegni, mint Mercurius, hanem folyamatosan sértegeti Alcumenát, ráadásul élceinek célpontja éppen terhéssége. Viccelődése megakadályozza, hogy a közönség azonosuljon az elmérgesedő vita bármelyik karakterével³³, így megtudja őrizni a komikus hangulatot. Mikor Sosia megemlíti, hogy Alcumena biztosan bomlott agyat vár, haragosan így felel Alcumena: „E jóslatért rosszak jósa, megkapod mi jár neked.” (Amph., 722) Később felháborodva mondja: „Másodízben sért szavával, és nem éri büntetés” (Amph., 742) Ekkor már haragja kiterjed férjére Amphitruóra is, akit elvakít önsajnálata, megdöbbenése és nem veszi észre Sosia nevetlenségét. Végül rászól Sosiára: „Takarodsz előlem, uradhoz méltó szolga?” (Amph, 857) Szöges ellentétben áll ez a meghitt búcsúval a második jelenet végén, melyet az ál-Amphitruóval váltott: „Juppiter: Mást is óhajtsz? Alcumena: Hogy hamar jöjj.” (Amph, 544)

Legközelebb Alcumena alakja a második jelenetben bukkan elő. Monológja³⁴ középpontjába a virtus dicsőítése található. „az istenek akarják, hogy a gyönyört a bánat/ örökké kísérje” (Amph., 635) A fiatalasszony siratja, hogy: „árván maradtam, mert nincs itt, kit jobban/ szeretek, mint bárkit.” (Amph., 640) Hasonló ambivalencia fogalmazódik meg a gondolat és a gondolatot előadó szereplő státusza között a Háromezüstben, ahol a rabszolga siránkozik az erkölcsök hanyatlásán. Plautus nem fogalmazza meg egyértelműen, hogy a virtus kit illet meg. „A legfőbb jutalom az erény,/ az erény minden mást bizony, hogy fölülmúl. /Szabadság, üdv, élet, szülők, ház, haza, gyermek:/erény őrzi mindet.” (Amph., 649–52) Felsorolja a legfontosabb római értékeket, amiket mind az erény, virtus őrzi. A virtus (mivel tartalmazza a vir'férfi' szót) ahogy rabszolgákra, úgy nőkre sem lehet nagyon használni. Tehát nem Alcumena, hanem férje legfőbb jutalma az erény. A nem egyértelmű megfogalmazás komikus célzás lehet arra, hogy az

³² CHRISTENSON kiemeli, hogy Plautus sok esetben a komika érdekében nem veszi figyelembe a jellemeket. Mind Amphitruo, mind Alcumena esetében előfordul. Például: 258.

³³ CHRISTENSON 2000, 254–255.

³⁴ Szavait „Gyönyört mily kevés van az életben, élet-időnkben,/ ha nézem,/ hogy mily sok keserv jut ki mindenkinek; lám,/ ez a közös sors.” (Amph., 633–635) a későbbiekben Alcumena szavait Jupiter parodizálja. „Az ember életében ilyesmi megesisik:/ van hogy gyönyört találunk, van hogy bánatot;/ haragszunk olykor, máskor meg megbékélünk.” (Amph., 938–940) CHRISTENSON 2000, 251.

Alcumenát játszó színész talán férfi volt³⁵, aki, ha nem a női szerepéről beszélünk, rendelkezhetett virtussal (persze csak ha nem rabszolgá volt az illető, de ebben az esetben az kettős csavar lenne). Alcumena gyönyörű szavai a virtusról ezt a kizárólagos, a társadalom egy rétegére leszűkített értéket kivetíti mindenkire, egy fajta egyenlőséget látunk szolgál, asszony és úr között. A szavak és a szituáció között, amelyben elhangzanak, óriási a feszültség. Az így kialakuló komikum a római társadalom egyik alapvető értéke mellé tesz kérdőjelet.

Mialatt Alcumena előadja virtusról szóló énekét, Amphitruo vágyakozva gondol feleségére, akit nem vesz észre azonnal. A késleltetés alatt megtudjuk a mindkettejükben kavargó gondolatokat. Alcumena habár megvan lepődve, de örül férje jöttének. Plautus a komédia és a félreértések érdekében itt nem ragaszkodik a dramaturgiai következetességhez. Hiszen ha azt nézzük, hogy Alcumena milyen szívzaggatóan búcsúzott el az ál-Amphitruótól, akkor azt várnánk, hogy Amphitruo visszatérténél örömujjongások közepette fogadja szerelmesét. Ehelyett egy tartózkodó feleséget látunk, akinek érzelmeit a helyes viselkedés álarca mögé kell fojtania. Meghökkeni, hogy férje nem az íratlan szabályoknak megfelelően üdvözöli őt. „Hát mit képzelsz? Hogy te tréfálsz s én a tréfát/visszaadom? / Azt mondod, hogy most érkezted, bárha most/mentél csak el? ” (Amph., 694–695) – mondja Alcumena, amikor Amphitruo meggyanúsítja. Amphitruo erős megjegyzéseire nem reagál indulatosan, mint például „Ez az asszony örült. ” (Amph., 651) „Örjög-e nő” (Amph., 727) Sosia görög példát hozva dühöngő bacchánsnőkhöz hasonlítja Alcumenát, a tökéletes „római” feleséget, aki szerinte önmagából teljesen kifordult.

Alcumena nem érti, hogy férje milyen hibát talált a viselkedésében. A vádakat visszautasítja, hiszen minden szokásnak, előírt szabálynak megfelel. „Castorra, bizony, hogy tegnap, mikor jöttél, iziben/köszöntöttelek s kérdeztem hogy létedet szüntelen,/én uram, s kezed is fogtam s megcsókoltalak,/tudod.” (Amph., 713–715) Férje megnyugtatása érdekében hajlandó az eset kivizsgálására és a tanúkkal való szembesülésre, ugyanakkor ártatlanságának tudatában önmaga véleményéhez kitartóan ragaszkodik. „Nem mert nekem/magamnak hiszek leginkább, s jól tudom, hogy/ így esett.” (Amph., 756–757) A római feleségek mást engedhettek meg maguknak, mint a görög nők, akiknek legfőbb erényük volt, ha jól hallgattak és nem voltak olyan pozícióban, hogy bármilyen véleményt hangoztassanak, főleg uruk ellen. Amphitruo vádjaira felesége odáig merészkedik, hogy gúnyosan visszabeszél. „De tán téged meg nem hazudtól”(Amph. 750) – mondja Alcumena, aki Amphitruo szolgájának hízelkedésére céloz és arra, hogy mennyire szavahihető lehet saját szolgáját, Sosiát tanúnak hívni.

Bátorsága férjével szemben abból is fakadhat, hogy ártatlansága tudatában szinte elvakultan ragaszkodik álláspontjához. „Illik, aki büntelen, /merésznek lenni e s bátran, büszkén védenie/ önmagát.” (Amph., 836–837) A tökéletesség szobra saját férjének gyanúsítgatása közben, mivel hozománya: „erény és szemérem s csillapult vágy, úgy/ hiszem,/ istenek félelme, szülők szerelme, összhang/ a rokonok között,/ engedelmesség tehozzád s bőkezűség a jók iránt.” (Amph., 838–836) Még Sosia is így reagál rá: „Polluxra, ha igazat mond, a tökéletesség maga.” (Amph., 837) Amphitruót is „úgy elbűvöl, hogy bizony már azt sem tudom,/ki vagyok” (Amph., 838) semmi kifogása az eltaszítás ellen, ha vétkesnek bizonyul.

Ám a második jelenetben Alcumena teljesen más arcát mutatja. Rögtön az első megszólalásában örjög. „De biznem tűröm, hogy hazugul gyalázatot/ fogjanak énrám, hanem most vagy elhagyom,/ vagy elégtételt ad nekem s megesküszik,/ hogy visszavonja mind, amivel rágalmozott.” (Amph., 887–890) Mindezt akkor mondja ki, amikor azt hiszi, egyedül van. Korábbi jelenetben Amphitruo elől elrejtette volna érzelmeit? Míg az igazi Amphitruo képébe vágja, hogy megcsalja őt és megvádolja, akkor ha nem is szó nélkül, de tűri a vádaskodást. Később mikor Juppiter, Amphitruo képében jön, vele már kiabál. Vagyis Plautus Juppiter jogos büntetését láthatta abban, hogy neki kell a fúria Alcumenát kiengesztelnie és nem az igazi Amphitruónak. Így vezekel a bűnért, amit okozott és így nyer egy második esélyt, hogy Alcumenával ágyba bújhasson. Alcumena így veszekszik Juppiterrel: „Nem viszed el a kezéd? / Hiszen

³⁵ CHRISTENSON 2000, 254.

ha épp józan vagy, vagy van ép eszed,/ akkor avval, kit hűtelennek vélsz s kiáltsz,/ nem váltasz szót, sem tréfából, sem komolyan” (Amph., 903–905) Még ebben a helyzetben is a helyes viselkedésre gondol, de nem csak a sajátjára, hanem Amphitruóra is.

Amphitruo, a római férj

A korai darabok Alcumenára helyezték a hangsúlyt, ehhez csak végig kell tekintenünk a Plautus előtt megjelent művek címeit (mivel teljes művek nem maradtak fent). Például Aischylos, Sophokles, Euripides, akik mind Alcumena címmel írtak verset, darabot. Vajon mi az oka, hogy Plautus és az utána jövő nemzedékek Amphitruót emelték inkább ki? Plautus esetében Alcumena figurája a tragédiát hordozza magába. Egy halandó nő, aki ki van szolgáltatva, játszanak vele az istenek. Ugyanez történik Amphitruóval is. Mégis Plautus célja megtartani az egyensúlyt a komikus és tragikus elemek között. Ezért a megcsalt férj szerepébe jól beilleszthető Amphitruót helyezi a komédia középpontjába. A római férfi mintapéldája, akivel az istenek játszanak.

Kerényi által összeállított Mitológiában Amphitruo megöli saját apósát egy hirtelen felindulásból eldobott buzogánnyal, amely egy marha szarváról visszapattan és véletlenül Electryont találja el. Előtte szóváltás történt arról, hogy Amphitruo miért vásárolta vissza Electryon elvezett marháit és ha már megvette őket, miért követeli, hogy az ő által fizetett pénzt Electryon kifizesse neki? Hasonlóan, Plautusnál is düh, erős indulatok jellemzik Amphitruót, ráadásul, mint láthatjuk mindkét szituációban úgy érzi teljesen ártatlanul érik őt a bosszúságok. A gyilkolás gondolata itt is megfordulta fejében, csak nem válik tetté a deus ex machina miatt. „Betörök az épületbe? és akit meglátok ott,/ szolgálfiút, szolganőt, vagy hitvesem, vagy a csábítót,/vagy apámat, vagy nagyapámat, mind egy szálig/ átdöföm.” (Amph., 1048–1050) Haragjában megsérti Alcumenát akivel való veszekedése közben eljut odáig, hogy megtagadja a tényt, hogy a férje lenne. „Urad vagyok? Tiéd? Te álság! Csak ne szólíts. / álneven.” és az isteneket is. „Jupiter s az összes isten vissza nem tart/ engemet,/ hogy úgy tegyek, mint döntöttem; berontok a házba már.” (Amph., 1051–52)

Amphitruót a darab során szinte mindenki elhagyja³⁶. A töredékes jelenet, mely során a két Amphitruo találkozott Aristhophanes Békák című darabjához hasonló lehetett, mikor Dionysos és szolgálja verseng az „isten” címért. „Ez már igazság: s a melyik elébb/ Jajgat közölünk, vagy fel is veszi/ Az ütleget: kisűl, hogy az nem isten. (Bék. 637–9) Ott isteni közbeavatkozás hatására, derül fény az igazi istenségre. Ellenben itt az igazi Amphitruo vesztett a versengésben, környezete elfordul előle és senki nem ismeri fel, hogy ő az igazi Amphitruo. Habár a harmadik felvonás hatodik jelenete töredékekben van meg, következtetni lehet rá, hogy Amphitruót mind szolgálja, felesége és barátja Blepharo is otthagyja a ház előtt anélkül, hogy hinnének vagy segítenék neki. „Végem van, én/szegény. / Mit tegyek, ha minden barát s védelmező/elhagyott?” (Amph., 1039–1041) Erős kontrasztban áll ez Sosia egyik kijelentésével, ami még a darab elején hangzott el. „No, itt van, megint úgy teszel, mint/ szokásod: tiéd ha szólnak, hited nincs.” (Amph., 554–555) Úgy érezhetjük, hogy annak ellenére amilyen borzalmas dolgok történtek Amphitruóval, megérdemli, amit tettek vele az istenek. Eddig nem hallgatott a házanépére, most ők nem hallgatnak Amphitruóra. Saját hibái mellett Amphitruo elgondolkozhatott volna azon a tényen, hogy ha felesége megcsalta őt, nem viselkedett volna olyan furcsán és nem árulja

³⁶PRESCOTT kiemeli, hogy csakis tragikus forrásból származhattak az itt látható elemek. 1913, 17.

el, hogy előző éjjel volt nála valaki. Felesleges lett volna Alcumenának azt hazudnia, hogy Amphitruóval volt. A félreértés miatt végső elkeseredésében külső segítséghez szeretne folyamodni. A törvény erejével akarja helyretenni háza békéjét. „Megyek a királyhoz egyenesen, elmondok/mindent öneki.” (Amph., 1042–1043) Végül beleőrül abba a tudatba, hogy dignitas-át elvesztette, magányos és felesége megcsalta. Ráakar rontani a szeretteire, mint ahogy Aias bosszúból az őt megalázó Odysseust képzelve áldozatai helyébe birkákat öldökölt.

„Ha kívánjátok, megteszem, hogy a tragédia/ komédia legyen, bár egy verse se változik”. (Amph., 54–55) Halhatta a közönség a darab elején, a trükköt úgy tűnik Plautus visszafele is megtudja csinálni. A darabban szereplő római férj (akivel a szereplők közül elvben a közönség nagyobbik fele „azonosulhatott”), a felsőbb hatalmak játékszerévé vált, és elvesztette patria potestasát, amellyel még a legszegényebb polgár is háborítatlanul rendelkezett.

Bibliográfia

- ADAMIK Tamás 2001. Római irodalom az archaikus korban. Magyar Könyvklub, Budapest.
- ALBRECHT, Michael von 2003. A római irodalom története I. Ford. Tar Ibolya. Balassi Kiadó, Budapest.
(eredetileg: Geschichte der römischen Literatur. München, 1992).
- APPOLODÓROSZ 1977. Mitológia. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- ARISZTOPHANÉSZ 2002. „Békák”: Arisztophanész vígjátékai, Osiris, Budapest. 599–685.
- CHRISTENSON, David M. 2000. Plautus: Amphitruo. Cambridge University Press, Cambridge.
- CHRISTENSON, David M. 2001. Grottesque Realism in Plautus „Amphitruo” : The Classical Journal
Vol. 96, No. 3. 273–260.
- DÉR Katalin 1989. Plautus világa. Európa, Budapest.
- FOREHAND, Walter E. 1971. „Irony in Plautus’ Amphitruo”: The American Journal of Philology, Vol.
92, No. 4, 633–651.
- FRAENKEL, Eduard 2007. Plautine Elements in Plautus. Ford. Tomas Drevikovsky–Frances Muecke, Oxford
University Press, Oxford. (eredetileg: Plautinisches im Plautus. Berlin, 1922).
- GIRAUDOUX, Jean 1975. Amphitryon 38. Le Livre de Poche
- HANNAH, R. 1993. „Alcumena’s Long night: Plautus Amphitruo 273–276”: Latomus 52, 65–74.
- HEGYI W. György 2003. Mos és res publica. Római történetírás és politika (doktori disszertáció). Debrecen.
- HEGYI W. György– Németh György 2011. Görög-római történelem. Osiris, Budapest, 323–565.
- KERÉNYI Károly 1977. Görög Mitológia. Szukits Könyvkiadó, Szeged.
- KERÉNYI Károly 2003. Az örök Antigoné. Paidion, Budapest.
- LINDBERGER, Örjan 1956. The transformations of Amphitryon. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- LIVIVS, Titus 1982. A római nép története a város alapításától I. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- PLAUTUS 1916. „Amphitryon.”: Amphitryon. The Comedy of Asses. The Pot of Gold. The Two Bacchises.
Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- ROMANO, Alba C. 1974. The „Amphitryon” Theme Again: Latomus, Societe d’Etudes Latines de Bruxelles
- Segal, Erich 1970. „Roman laughter: the comedy of Plautus”: Harvard studies in comparative literature,
Harvard University Press
- STEWART, Zeph 2000. „Plautus „Amphitruo” Three Problems”: Harvard Studies in Classical Philology
100, 293–299.
- SZILÁGYI János György (utószó és jegyz.) 1977. Plautus: Titus Maccius Plautus vígjátékai 1. köt. Magyar
Helikon, Budapest.
- SZILÁGYI János György (utószó és jegyz.) 1977. Plautus: Titus Maccius Plautus vígjátékai 2. köt. Magyar
Helikon Budapest
- SZILÁGYI János György 2005. Szirénzene. Ókortudományi Tanulmányok, Osiris, Budapest 96–135.
- SZOPHOKLÉSZ 1979. „Aias”: Szophoklész drámái, Európa Könyvkiadó, Budapest. 5–59.